

Насбекова С.К., Эшмурадова Н.Д.

**КЫРГЫЗ САЛТТУУ КООМУНДА КӨП НИКЕЛҮҮ ЖУБАЙЛАРДЫН
УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ**

Насбекова С.К., Эшмурадова Н.Д.

**ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ СУПРУГОВ В ПОЛИГАМНЫХ БРАКАХ
В КЫРГЫЗСКОМ ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ**

S.K. Nasbekova, N.D. Eshmuradova

**RIGHTS AND DUTIES OF SPOUSES IN POLYGAMOUS MARRIAGES
IN THE KYRGYZ TRADITIONAL SOCIETY**

УДК: 347.67.404 (575.2)

Макалада кыргыз салттуу коомундагы көп аял алуучулук, үрп-адат жана шариаттын ченемдери менен жөн-гө салынган кыргыздардын никелешүү - үй-бүлө күтүү мамилелери, ошондой эле жекече (бир никелүү) жана көп никеге туруу маселелери каралат. Көп никелүүлүккө баруунун негизги себептери ачылып көрсөтүлөт. Көп никелүү үй-бүлөлөрдө жубайлардын негизги укуктары жана милдеттери, аялдарынын укуктук абалдары, үрп-адаттын жана шариаттын ченемдери уруксат берген жана ал эмес көп никелүүлүктү колдогондугуна карабай, аялдарынын укуктук абалы маселесинде олуттуу айырмачылыктар болуп келген. Көп никелүү үй-бүлөлөрдүн аялдары тең укуктуу жана тең ыйгарымда болушкан эмес, бул үрп-адаттын ченемдеринин басымдуулугун тастыктайт, анткени көп никелүү үй-бүлөлөрдөгү аялдардын бирдей укуктуулугу шариат боюнча көп аялдуулуктун негиздөөчү шарттарынын бири болуп эсептелет. Макалада үрп-адат жана шариаттын ченемдери боюнча кыргыз салттуу коомундагы никенин жокко чыгарылышы каралат.

Негизги сөздөр: адат, шариат, салттуу коом, нике, полигамия (көп никелүүлүк), көп аялдуулук, укуктук абал, ажырашуу.

В статье рассматривается многоженство в кыргызском традиционном обществе. Брачно-семейные отношения кыргызов, которые были урегулированы нормами адата и шариата. Рассматриваются индивидуальные (моногамные) и полигамные браки. Раскрываются основные причины вступления в полигамные браки. Основные права и обязанности супругов, правовое положение жен в полигамных семьях так как, несмотря на то, что нормы адата и шариата одинаково разрешали и даже поощряли многоженство, имелись значительные расхождения в вопросе правового положения жен. Жены в полигамных семьях были не равны в правах и полномочиях, что свидетельствует о доминировании норм адата, так как равные права жен в полигамных семьях является одним из основополагающих условий многоженства по шариату. В статье рассматривается расторжение брака в традиционном кыргызском обществе по нормам адата и шариата.

Ключевые слова: адат, шариат, традиционное общество, брак, полигамия, многоженство, правовое положение, развод.

The article deals with polygamy in the Kyrgyz traditional society. Marriage and family relations of the Kyrgyz, which were regulated by the norms of Adat and Sharia. Individual (monogamous) and polygamous marriages are considered. The main reasons for entering into polygamous marriages are revealed. The basic rights and duties of spouses, the legal status of wives in polygamous families since, despite the fact that

the rules of Adat and Sharia equally allowed and even encouraged polygamy, there were significant differences in the legal status of wives. Wives in polygamous families were not equal in rights and powers, which indicates the dominance of Adat norms, since equal rights of wives in polygamous families is one of the fundamental conditions of polygamy under Sharia law. The article deals with the dissolution of marriage in traditional Kyrgyz society according to the norms of Adat and Sharia.

Key words: Adat, Sharia, traditional society, marriage, polygamy, polygamy, legal status, divorce.

Кыргыз салттуу коомунда никелешип үй-бүлө күтүү мамилелери үрп-адаттын жана шариаттын ченемдери менен жөн-гө салынган. Никелик союздун сандык курамы боюнча бир никелүүлүккө жана көп никелүүлүккө дифференциациялоого болот. Кыргыздарда үрп-адаттын ченемдерине ылайык негизинен бир никелешүү практикаланган. Бирок, мал-мүлктүү экендигине карап полигиния формасындагы полигамия (көп никелүүлүк) (бир эркектин бир канча аял менен никеге туруусу [1], көп аялдуулук) өнүккөн.

Көп аял алуучулуктун негизги себептеринен болуп аялынын төрөбөстүгү же тукум улоонун себеби болгон эркек балалуу болбогондугу, бул учурда биринчи аялы менен ажырашпай көп аял алуучулуктун арты менен маселе чечилген. Көп никелүүлүккө тиричилик себептери да шарт түзгөн – кыргыздардын бардар катмары олуттуу чарбага ээ болуп, чарбаны башкаруу үчүн кошумча адамдар керектелген. Үй-бүлөнүн оокаттуулугу малдын санынан жана өз убагында малдын азыгын иштетип жана сактап калышынан түздөн-түз көз каранды болгон. Никелердин көпчүлүгү ата-эзелердин чечими боюнча жүзөгө ашып, жубайлардын бири-бирине эч кандай сезими болгон эмес, бул учурда күйөөнүн экинчи аялды өз алдынча тандоо укугу болгон [2, 22-б.]. Ошондой эле, левиратта каада-салтка жана башка себептерге ылайык болгон.

Көпчүлүк көп аялдуулукту ислам динин кабыл алуу жана анын салттуу коомдун турмуш-тиричилиги жана үй-бүлөлүк тартиби менен байланыштырышат. Бирок, көп аялдуулук кыргыздардын ислам динин кабыл алуусуна чейин эле болгон, шариат болгону ала турган аялдардын санын көрсөткөн. К.С. Соо-

ронкулова, кыргыз салттуу коомундагы көп никелердин маселесин карап чыгып, мындай деп жазат: «XVI-XVII кк. кыргыздарда кеңири тараган ислам дини, болгону кыргыздардагы көп аялдуулукту санкциялаган» [3, 145-б.]. Ушундай эле ойду Ж.Ч. Тегизбекова дагы карманат, ал кыргыздардагы көп аялдуулукту ислам дининин кабыл алынышы менен түшүндүрбөйт, ал кыргыз элинин арасындагы ошол учурдагы башынан кечирген ири патриархалдык үй-бүлөнүн элементи катары түшүндүрөт. Бул туурасында кыргыздарда левират жана сарорат сыяктуу институттардын болгондугун билдирет [2, 25-б.].

Аялдардын укуктук абалы үрп-адаттын ченемдери менен жөнгө салынган. Көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдар укуктарда жана ыйгарымдарда теңдикте болушкан эмес. Көп аялдуулук үрп-адаттын жана шариаттын ченемдери менен жол берилген. Н.Кушнер мындай деп жазат: «Кыргыздар дароо эле эки нике күтпөйт, адегенде биринчисине үйлөнүп, аны менен бир канча убакыт жашагандан кийин башкасын алышат. Жашы жете элек учурда нике күтсө, эркек бала-күйөө өзүнөн улуу аялды алат – толук кандуу жетилген бийкечти-кызды – бир канча жылдан кийин алат, ал учурда күйөө баралына жетип, аялы улуу көрүнүп, картайып калат. Күйөөсү ошол учурда гана жаш кызга үйлөнөт. Эгерде ал дагы сынын жоготсо, үчүнчүсүн алат» [4, 69-б.]. Үрп-адат жана шариаттын ченемдери көп аялдуулукка жол берсе дагы, кыргыздарда көп аял алуу сейрек кездешкен.

Шариат диний деңгээлде гана көп аялдуулукка жол берген. Бирок ошентсе дагы так чектөөлөрдү койгон. Шариат никеге турууга зарыл шарттарды жана талаптарды, никеге туруу жол-жоболорун, жубайлардын укуктарын жана милдеттерин, ажырашуу тартибин ж.б.у.с. толугу менен аныктайт. Исламда аялына болгон мамиле сый. Шариатта берилгендерге ылайык, жолдошу жубайын толугу менен камсыз кылат, ага карата көңүлүн буруп мээримдүү болот. Шариат боюнча аялынын укуктары – бул баарынан мурун, турак-жайга ээ болуу, тамак-ашка, кеңири маанидеги жыргалчылыкка ээ болуу. Ушундайча, Курандын “Аялдар” сүрөсүнүн 3-аятында мындай деп айтылган: «Эгерде силер жетимдерге акыйкат мамиле кыла албай калам деп корксоңор, анда силерге жаккан башка аялга: экинчисине, үчүнчүсүнө, төртүнчүсүнө үйлөнгүлө. Эгерде аларга бирдей акыйкат боло албай калам деп корко турган болсоңор, анда бирөө менен гана жашагыла... Бул акыйкатсыздыктан (же кедейчиликтен) качууга жакын» [5, 89-б.]. Ушундайча, шариат көп аялдуулук маселесинде так чектөөлөрдү көрсөтүп, үч шартты аныктаган: биринчиден, бир эле убакта төрттөн көп аял алууга болбойт. Мындайча, жаңы никеге туруу үчүн төрт аялынын бири менен ажырашкан учурда гана жаңысына үйлөнө

алат; экинчиден, эркек аялдарынын бардыгына бирдей акыйкат мамиле кылаарына ынануусу зарыл; үчүнчүдөн, эркек аларды камсыздай ала турган абалда болууга тийиш.

Үрп-адаттан айырмаланып, шариатта аялдардын саны көрсөтүлөт, анда мусулмандык укуктун белгилөөлөрүнө ылайык, бир убакта эркекке канчасы уруксат бериле турганы көрсөтүлөт. Ала турган аял үчүн калың төлөө жөндөмдүүлүгү гана мындай укукту ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берген. Байлар калың төлөөгө мүмкүнчүлүгү болуп, бир канча аялды камсыздаса, кедейлер бир ирет берилген калыңды дагы кыйынчылык менен төлөшкөн. Ушундайча, «бир гана аял алган кедейлер үчүн калыңды төлөө ушунчалык кыйынчылык туудургандыктан, экинчисин төлөөгө (биринчиси каза болуп калган учурда) чама-чаркы жеткен эмес. Оокаттуу кыргыздар экиден аял алса, байлар – үчтөн, төрттөн үйлөнгөн» [6, 69-б.]. Ушул жерден баса белгилеп кетүү керек, аялдардын санынын кадимки укуктарынын ченемдери чектелген эмес жана кыргыздар төрттөн ашык дагы аялга ээ болгон.

Көп никелүү үй-бүлөлөрдө аялдардын укуктук абалы үрп-адаттын ченемдери менен жөнгө салынган. Аялдар укуктарда жана ыйгарымдарында тең болгон эмес. Улуу аялы – «байбиче» деп аталуучу аялдардын арасында бийик беделге ээ болуп, үйдүн баардык чарбасын башкарган. Байбиче үй иштеринде аткарган күйөөсүнүн башка аялдарын, келиндерин жана кыздарын башкарган. «Байбиче тамактын жасалышына көз салып, анын даярдалышына керектүү азыкты берген. Ал конокторду тосууда милдеттүү түрдө катышып, аларга тартылуучу тамак-аштын даярдалышын караган. Байбиченин дагы бир милдети – келиндеринин жана кыздарынын адебинен көз салган. Улуу аялы – бүлө мүчөлөрүн укпагандарын же ага каршы чыккандарын жемелеп уруша алган» [7, 148-б.]. Өзгөчө орунда «токол» – кичүү аял турган. Бирок, канчалык күйөөсүнүн көңүл чордонунда болуп, орду өзгөчө болсо дагы токол байбиченин буйруктары аткарган, тамак даярдап, балдарын караган. Аялдар ортосунда келип чыккан чыр-чатакты күйөө чечкен. Мындай тартип үй-бүлөдөгү аялдардын ыйгарымдарынын жана милдеттеринин так бөлүштүрүлүшүнө шарт түзгөн. Жана бул аялдардын бирдей эмес укуктары туурасында тастыктаган.

Кыргыз үй-бүлөсүндө аялдардын абалдарынын жана ыйгарымдарынын айырмачылыктарынан шариатка караганда үрп-адаттын ченемдеринин басымдуулугун көрүүгө болот. Аны “Аялдар” сүрөсүнүн 3-аяты мындайча берет: «...эгерде аларга бирдей акыйкат боло албай калам деп корко турган болсоңор, анда бирөө менен гана жашагыла...» [5,90-б.]. Эркекке бир канча аялга үйлөнүүгө уруксат, өзүн баардыгына акыйкат мамиле жасай албай калам деп чо-

чулоосу болбогондо, алардын алдында өзүнүн милдеттерин аткаарына ишенген шартта гана уруксат берилет. Эгерде ал аялдарынын баарына бирдей мамиле жасай албай калам деп чочулса, анда бир эле аялга ыраазы болууга тийиш. Шариат аялдар ортосунда баардыгына бирдей укук жана милдет бөлүштүрүп, алардын ортосунда эч кандай айырмачылык жасабайт. Аялдардын тең укуктуу болуусу шариат боюнча көп аялдуулуктун негизги шарттарынын бири.

Ошондой эле, көп аялдуулук кыргыз салттуу коомунда левираттын каадасына ылайык ишке ашкан. Белгилүү болгондой, нике жубайлардын биринин көзү өтүшү менен же болбосо ажырашкан учурда токтотулган. Эри өлүп калган жесирге үрп-адат боюнча бир жыл бою кара кийип жүрүүсү милдеттендирилген [8, 442-б.]. Ошондой эле, үрп-адаттын ченемдери левираттын каадасына ылайык кайрадан турмушка чыгуусунун мөөнөтүн аныктаган. Левират институтунун мисалында биз аялга төлөнгөн калың үчүн аял анын менчигине айлангандыгын жана анын андан аркы тагдыры каза болгон күйөөсүнүн тууган-уругунун чечиминен көз каранды болоорун көрөбүз. Токмок чукул съездинин 1893-жылдагы Эрежесинин 45-беренесине ылайык, «Кайсы болбосун каза болгон кыргыздын аялы бир жыл өткөндөн кийин каза болгон кишинин эркек бир туугандарынын бирине турмушка чыгышы керек» болгон, эгерде “жесир (35 жаштан жогору) жаш болбосо, эркек баласы жана башка балдары боло турган болсо каалоосу боюнча турмушка чыкпай койсо болот. Анда күйөөсүнүн мүлкү жана балдары өзүндө калат» [8, 442-б.]. Аялдардын укуктук абалы левират институтунда көз көрүнөө көрсөтүлгөн, анда жесир калган аял, калыңга сатылып келген аял-келин көпчүлүк учурда өз тагдырына ээ боло алган эмес, себеби куда түшкөн үй-бүлөнүн менчиги катары салыштырылган. Анын кийинки тагдыры толугу менен каза болгон жолдошуболочоктогу күйөөсүнүн тууган-уругунан көз каранды болгон. Ушундан улам, жесир калган аял көзү өтүп кеткен күйөөсүнүн тууганына турмушка чыгышы керек болгон, айрым учурда тийе турган күйөөсүнүн жубайы болгондуктан ага экинчи аял болуп тийүүгө аргасыз болгон. Ушул жерден шариат левираттын каадасын жокко чыгарганын белгилей кетүү керек. Бирок, мындай каада кыргыздарда XIX кылымдын акырында дагы кездешкенин, мындай каада диний жазма буйруктарынан дагы күчтүүрөөк болгон.

Жөнөкөй укук жана шариат ажырашуу жол-жобосун жана аны талап кылуунун негиздерин жетиштүү деңгээлде так регламенттеген. Ажырашуу укугуна эркектер сыяктуу эле аялдар дагы ээ болгон. Аялдын демилгеси менен ажырашуу шариаттын таасиринен улам мүмкүн болгон. «Талак» институту му-

сулман укугунан улам келип чыгып, ажырашуунун башка жол-жоболорун алмаштырган.

Жетиштүү негиздер болгон учурда жолдошу же жубайы никенин ажырашын талап кыла алган. Эгерде ажырашууну эркек талап кылса, бир тараптуу тартипте ага эч кандай олуттуу негиз талап кылынган эмес. Эркек болгону «талак» сөзүн айтып коюу жетиштүү болгон, бул мыйзамдуу күчкө ээ болгон «ажырашуу» деген маанини билдирип, «идда» мөөнөтүндө керектүү шарттарды сактоодо жубайлар ажырашкан катары эсептелишкен. Аял өз алдынча ажырашууну жар сала алган эмес, анын өтүнүчү менен камкорчу, агасы же эркек бир тууганы казыга же бийге кайрылган.

Үрп-адат менен шариаттын ченеми бирдей болгон, эгерде эркек ажыраштырууну талап кылса, анда ага калың дагы, махр дагы кайтарылган эмес. «Аялдар» сүрөсүнүн 20-аятына ылайык: «Эгерде аялыңызды башкасына алмаштырууну кааласаңыз жана алардын бирине кантар белек кылган болсоңуз, андан эч нерсе албаңыз ...» [5, 90-б.]. Ушундай түрдө, эгерде эркек аялы менен ажырашып башкага үйлөнгүсү келсе, аялдан махрга берилген нерсени талап кылууга эч кандай укугу жок. Аулиеата уездинин Тоолуу аймактын эл сотторунун 1906-ж. Чукул съездинин Эрежесинин 8-беренесине ылайык, ушундай эле чечим бекитилген: «Аялынан баш тарткан күйөө калың туурасында доо менен кайрылуу укугунан ажыратылган» [8, 457-б.].

Аялынын демилгеси боюнча ажырашуу учурлары абдан сейрек кездешкен. Эгерде анын доосу канааттандырылса, айрым учурларда финансылык жоготууларга кириптер болгон, ага төлөнгөн калыңдын кайтарылышына байланыштуу, жана үрп-адаттын ченемдерине ылайык никеден төрөлгөн балдарынан ажыраган, бул жол берилбеген нике союзун жокко чыгаруу аракетинен аялдарды токтоткон.

Аял патриархалдык коомдо эркекке салыштырмалуу олуттуу түрдө аз укукка ээ болгон. Үй-бүлөлүк тартипте эркек менен аялдын ортосундагы өз ара байланышта патриархалдык-уруулук тартип түшүнүгү чагылдырылган. Кедей үй-бүлөлөрдө жубайлар өнөктөш болуп, чарбадагы биргелешкен эмгектенүүгө негизделген жолдоштук байкалган. Жөнөкөй укук жана шариат аялдардын укугун коргогон жана кепилдик берген. Кыргыздарда башка эл сыяктуу эле аялды үйдүн куту катары көрүшүп эне сыяктуу тутуп, сыйлашкан. Куранда аялдардын табигый жана жарандык укуктары таанылат: жолдошунун негизсиз зулумдугу сындалат жана андан корголот, аялдын мүлктүк укуктары эскертилет жана корголот [9, 198-б.].

Ушундайча, кыргыз салттуу коомунда көп аялдуулук кенири таралган эмес. Ага жол берүүчүлүк тукумдун уланышы жана башка тиричиликтеги

коомдо белгиленгендер жана каадалардан улам келип чыккан зарылчылык менен каралган. Үрп-адат менен шариаттын ченемдери көп никелүү жубайлардын укуктары жана милдеттерин толугу менен жөнгө салган, бирок аялдарынын укуктук абалы жана укуктары маселесинде кыргыздар үрп-адаттын ченемдерин жетекчиликке алышкан.

Адабияттар:

1. Волков Ю.Г. Социология. Формы брака // Ю.Г. Волков, В.И. Добреньков. [Электрондук ресурс]: http://society.polbu.ru/volkov_sociology/ch103_all.html.
2. Тегизбекова Ж.Ч. Регулирование брачно-семейных отношений кыргызов по обычному праву // [Текст] / Ж.Ч. Тегизбекова. - Б.: КРСУ Басмаканасы, 2015. - 206-б.
3. Сооронкулова, К.С. Обычное право и современная правовая система Кыргызской Республики // [Текст]: юрид. илим. канд.... дисс.: 12.00.01 / К.С. Сооронкулова. - Бишкек, 2009. - 187-б.
4. Кушнер П. Горная Киргизия / (Социологическая разведка / [Текст] / П.Кушнер. - М., 1929. - 128 с.
5. Куран. Маанилердин котормосу жана түшүндүрмөлөр: Тогузунчу басылма, стереотип түрүндөгү / Э.Р. Кулиев: [арабчадан которгон. Э.Р. Кулиева]. - М.: Эскмо, 2012. - 808-б.
6. Тегизбекова Ж.Ч. Регионализм и его влияние на развитие семейно-брачных отношений кыргызов в конце XIX - начале XX вв. / [Текст] / Ж.Ч. Тегизбекова / «Федерализм жана регионализм: XXI кылымдын артыкчылыктары» Үчүнчү эл аралык илимий конференциянын материалдары. - Владикавказ, 2011-жылдын 23-24-сентябры. 143-151-бб.
7. Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.) / (1855-1917-жж.): Тарыхый-укуктук изилдөө. - Б., 2009. - 284-б.
8. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана. / Окуу куралы. 1-том. / Түзүүчү: Б.И. Борубашов. - Б., 2008. - 657-б.
9. Садыков Р.Г. Основы исламской теологии / [Текст]: монография / Р.Г. Садыков. - Уфа: БГПУ Басмаканасы, 2012. - 198-б.

Рецензент: д.ю.н. Токтобаев Б.Т.